

**INNLEGG av Seniorkonsulent Tove M Thøgersen; Østfoldmuseene-Fredrikstad Museum :
Nordiskt slotts- og herregårdssymposium i HELSINGFORS, Finland 2016 –**

«Fra herregård til bondesamfunn – transformasjon av et herregårdslandskap»

Jeg vil herved presentere mitt tema / foredrag som faller innenfor både reformer og innovasjoner i landbruk og godsøkonomi, og vise forandringer i herregårdslandskapet på slutten av 1800-tallet frem til dagens bruk – emnet vil belyses ved å sammenligne *kartmateriale* fra ulike tid/århundrer (1700-2000) som visualiserer transformasjonen i landskapet. - men først litt forklaring om hvor vi finner herregården Elingaard –

Elingaard Herregård – er beliggende syd i Norge, i Østfold fylke nær Oslofjorden og Svenskegrensen. I 1821 da Adelskapet ble avskaffet i Norge (vedtatt på Grunnlovforsamlingen på Eidsvoll i 1814) – lå 14 av de da, ca. 30 herregårdene i landet i Østfold, eller Smålenene, som fylket tidligere ble kalt.

III. nr 1: KART – (NRA BS I 32) Kart fra 1700-tallet over Østfold og deler av Akershus. Merk Svenskegrensen (betegnet Wiggen og byen Strømstad). Vi ser festningsbyen Fredrikstad, øygruppen Hvaler og flere herregårder – som er markert med hus/bygninger, og noen herregårder er markert med større bygninger enn andre. Dette gjelder bl.a Elingaard. Legg også merke til hovedferdselsårene.

Elin, eller Ælin som navnet var opprinnelig, betyr den gode beitemarken ved kilen (Elingårdskilen). Fra 1600-tallet ble navnet til Elingaard. Elingård har vært en adelig setegård med historie tilbake til 1300-tallet. Kjente adelslekter som Haftoreson, Gyllenhorn, Brockenhuus, Bjelke, Huitfeldt, og Wedel-Jarlsberg har eid godset. Dette har vært et stort gods, og inngikk i større godssamlinger som eierne hadde rundt i Norge.

(Gården gikk for øvrig ut av privat eie i 1948. Har vært Museum siden 1975. Driver nå med kulturhistorisk formidling og utleie, arrangementer og event. En egen forpakter driver gårdsbruket, som eies av kommunen.)

Eksempel På størrelsen på adelsgodset -

Sophie Brochenhuus til Elingaard giftet seg i 1610 med en av Norges rikeste; Jens Bjelke fra Austrått – I deres tid vokste Elingaardsgodset, og stedet ble da også residens for Norges rikes kansler. På 1600-tallet eide Bjelkefamilien begge herregårdene i Onsøy sogn (Elingaard og Kjølberg (kjøpt 1624)) og de rådde da over *litt mer enn halvparten* (tilsvarte 56%) av jordeiendommen i Onsøy sogn. (og eide i tillegg; 4 andre setegårder i Østfold).

Rundt år 1700 var andelen av adelsgods i Onsøy like stort som i 1610 (56%) og bondeselveiet var lavt, men hadde steget fra 10% til 13,8%. Krongods og kapittelgods lå i perioden på ca 20%. (Den jorda som var kommet i adelens eie gikk sjelden ut av deres eie igjen, viser kildene, før vi kommer godt inn på 1800-tallet.)

Rundt 1750 var adelsgodskomplekset på sitt største (satt til 2792 lispund tunge) det utgjorde da ca 61% av skyldsummen for hele sognet! Dette var høyest for alle len/sogn i Østfold.

III.2 : MILE KART - en tidlig norsk kartserie som dekker grensetraktene fra Iddefjorden i sør til Trøndelag, - fremstilt av Norges Geografiske Oppmåling i tidsrommet 1774-1814. Primært var karta laget for å dekke militære behov. Hvert kartblad dekket en gammel kvadratmil (ca 11,3 x 11,3 km) i målestokk 44 ¾ '' = 1 mil.) Dette utsnittet over vår egn er fra (1775-76).

På **Milekartet fra 1775** ser en ferdselsveier, som på 1700-tallet omtrent var de samme som på 1500-tallet. Og de som kom langs disse veiene; enten ridende, med vogn, eller til fots ville lagt merke til de store ubebygde arealene rundt herregården. Kartet viser «åkre» eller dyrka mark, fjellknauser og koller i landskapet. Og de få gårdsbruka (firkant) vi ser, var leilendingsbruk/avlsgårder under herregården og husmannsplassene – med sine små stuer og få hus – lå i utkanten av herregårdens hovedbøle.

Rundt i utmark og mer uveisomt terreng ser vi *Trekanter* ▲ og disse markerer altså husmannsplasser, og leietakerne her utgjorde godsets arbeidsstokk. Antallet har variert. Dette var et lukket gårdssamfunn. Alle «naboer» var knyttet til Herregården – som trengte mange folk for å holde gårdsdriften i gang. Kartet viser også demninger i bekkefare og mølledammen hvor det lå både sagbruk og mølle (ruiner etter dette er i dag synlige i landskapet). – Mølledammen ligger her fortsatt, men bekker er i dag dels lagt i rør og skjult – og myra er blitt dyrket opp –

III. kart 1804 – dette kartet viser fortsatt at Herregården troner «alene» i god avstand fra andre bruk. Trekantene illustrerer fortsatt godsets husmannsplasser.

– I 1801 lå det i alt 26 plasser under Elingaard herregård – men de fleste husmannsplasser lå et godt stykke fra selve herregården – i jordekanten, eller i skogsområder og derfor lite synlige for de som dro forbi på veiene ...

I siste halvdel av 1700-tallet ble partseindommer tilhørende godset budt ut på salg (og det var stort sett oppsitterne/brukerne som kjøpte), og også noen gårder ble solgt, slik at bondeselveiet steg, og godsa ble mindre –

Bakgrunnen var at det etter 1750 ble mindre avkastning på jordegods, og det brakte godseierne opp i økonomiske vanskeligheter. Samtidig ble det mer gunstig å plassere kapitalen i trelastvirksomhet. Men de eiendommer som ble solgt lå perifert i forhold til selve herregården – så kartet fra 1804 viser ingen, eller få endringer i forhold til milekartet fra 1775. Landskapet rundt herregården var fortsatt nærmest uforandret.

Helt til midten av 1800-tallet ble Elingaard driftet som et gammelt «lukket» gods. Man hadde bl.a 23 husmannsplasser i landskapet rundt herregården. Disse lå mere skjult og perifert, og var lite synlige pga sine små dyrkingsarealer, og noen husmenn var mer fiskere enn jordbrukere.

Signaturer med trekant betegner også på dette kartet en husmannsplass.

Reformer og innovasjoner i landbruket på 1800-tallet

Reformer og innovasjoner i landbruk og godsøkonomi, nye dyrkingsredskaper og metoder samt utvikling av industribyer etter 1850, skapte større omsetningsmarkeder. Byen Fredrikstad (en drøy mils vei unna herregården) ble en industriby i andre halvdel av 1800-tallet – hovedsakelig pga oppkomsten av en storstilt sagbruksvirksomhet, men også teglverksdrift og mekanisk industri, som igjen førte til en masseinnflytting til distriktet. Derfor ble det et større marked for omsetning av jordbruksprodukter, og vi får en omlegging i jordbruket. Dette forklarer hvorfor landskapet endrer seg!

Omleggingen i jordbruket hadde en gryende start allerede etter 1814 – da kom det svensker, som tok akkord på nydyrking i Østfold. De hadde med seg gode redskaper av jern, eller med jernbeslag – produsert ved de svenske jernverka. Nydyrkingen ga gode avlinger, og fra 1830 – til 1850 økte jordbruksarealet i fylket med 24.000 dekar. I tillegg var kunnskap om drenering og utstyr til dette kommet. Spesielt økningen i potetdyrkingen ga velstand. Skogbruket ga kontanter til å kjøpe ferdigvarer, og antallet kveg; både kuer (økte med 58%), og hestehold (økte med 44%) - økte mellom 1835 til 1855.

Fra 1840-åra ble da økonomien i jordbruket bedret – både pga samfunnsøkonomisk vekst, og redusert skattebyrde. Videre ble *landbruksskoler* etablert - for å lære bort nye arbeidsmetoder, og en innførte som nevnt mer effektive redskaper. Kunnskap om bedre gjødselhåndtering og vekstskifter spredde seg, men krevde også mer maskinell kultivering av jorda.

I 1850-åra kom også *sveitsiske røktere* til Norge, og dette kom til å prege storfeholdet i Østfold i mange år. Bare til Østfold kom det 34 mann/sveitsere i 1857 - og **en** ble engasjert på Elingaard; Hr. Disch.

En innførte premiering i godt fjøsstell, og opprettet meierier i fylket. På Elingaard anla man den første *meieriskolen* i landet (Konsul Blom i 1866), og melkeproduksjonen økte, og antallet meierier økte raskt. *Landhusholdningsselskapet* stiftet egen avdeling i Østfold i 1830. De arbeidet for å fremme god jordbruksdrift gjennom premiering, skaffet gode avlsdyr og nye planteslag, og ansatte røktere, agronomer og gartnere som virket i hele fylket.

Alt dette gir vekst i Østfolds jordbruk etter 1850, og omkring 1850 begynner da oppdelingen av flere gods i fylket. Konjunkturoppgang og gode tider førte til befolkningsvekst, og ga etterspørsel etter jordbruksprodukter og korn - og derved jord! Yngre bondesønner satte seg i gjeld for å kjøpe jord og gårder.

Dette førte til *forandringer i herregårdsskapskapet* på slutten av 1800-tallet. Store landområder ble solgt fra Elingårdsgodset, og omdannet til flere, nye selveiende gårdsbruk – store nok til å forsørge en familie.

Men først en titt på Gårdskartet:

III. GÅRDSKARTET viser situasjonen rundt 1855 – «*Consept Kart over Ellinggaards Indeiendom og Havnegange samt Husmandspladse tilligemed Gaardene store og lille Huseby, Espești og Ytterstad.*» Oppmålt og utarbeidet av Linthoe og Tjøme 1855. Alle teigene er påført sitt navn.

Landskapet viser seg å være ganske så likt det vi kunne iaktta på 1770-tallet – husmannsplasser og avlsgårder er det som ligger i landskapet rundt herregården; som 100 år tidligere -. Kartet er en utrolig kilde til kunnskap om herregårdens jordbruk, og viser den ulike bruken av åker og eng pga navna som er påført på de ulike teiger og jordstykker osv. Og så viser det samtidig et flott perspektiv over vollgraver, borgplatå og haven... Den store myra er ennå ikke drenert og oppdyrket, og det er heller ingen annen nær bebyggelse – bortsett fra de nevnte husmannsplassene og avlsgårdene.

Etter 1856, da Wedel-Jarlsberg selger godset, blir *Herregården et «økonomisk spekulasjonsobjekt»* - og skifter eiere ofte. For å skaffe midler og bedre økonomien ble, såvel avlsgårder, som store landområder solgt fra, jord ble oppdyrket og bebygget med nye landbruksbygninger - alle rundt et tun for hver gård. Landskapet ble åpnet opp, i motsetning til tidligere da deler av landskapet var tilgrodd, eller var beiteområde, og lite bebyggelse fantes i nærheten til herregården.

III. 1855 kart – utsnitt – viser hvor endringene nå kommer De nye bruk markert med rød★

I 1890-åra skjer det store endringer rundt Elingaard:

Bare i året 1895 ble 4 nye gårdsbruk opprettet rett utenfor herregårdens stuedør: gårdene; Norli, Hovland, Birkeland og Hovsletten blir etablert på jomfruelig grunn og bygd opp fra intet – dette utgjorde ca. 600 dekar dyrket mark, og 300 dekar skog og utmark, som ble skilt ut fra godset til etablering av disse 4 nye selveiende gårdsbruka. Ytterligere et 10 talls bruk inkl. noen husmannsplasser blir skilt ut, eller opprettet som egne gårdsbruk i 1890-årene- og transformasjonen av landskapet blir meget synlig, og nye sosiale strukturer ble et faktum.

III ortofoto (Landskapet fotografert rundt 2010) Viser omtrent samme utsnitt som foregående kart, men nå er altså de nye gårdsbruka tilkommet. De er merket med stjerne mens trekantene betegner de gamle husmannsplassene.

Den store myra, eller sumpområdet vi har sett på de foregående karta blir opparbeidet til egne bruk i 1890-åra. Nye gårdstun med hvite sveitserstils-våningshus reiser seg (det ene av dem er faktisk reist med tømmer fra den gamle låven på herregården, som blir revet på samme tid) – de røde moderne enhetslåvene (flerfunksjonshus) reises på hvert bruk, stabbur og vognskjul etc....

Inntrykket av den dominerende herregården, som tidligere tronet alene og ruvende i landskapet, blir nedtonet og vegetasjonen endret. I tillegg blir det liv og røre fra nye familier og tjenestefolk rett utenfor Borgplatået -

Mekaniseringen i landbruket tok til etter 1905, og øker sterkt i mellomkrigstiden (mellom 1920 og 1940) – og øker arealet dyrkbar mark. Fradelingen og tilkomsten av alle disse nye gårdsbruka betyr også nye sosiale strukturer, nye samarbeidsformer og nye sosiale omgangsformer –

Elingaard, i likhet med andre gods, fikk med frasalget av jord tiltrengt kapital til å reinvestere i nye redskaper som muliggjorde forbedret og intensiv utnytting av eget jordbruksareal. (gjødsling og redskaper) – derfor solgte herregårdens eiere areal til nye gårdsbruk.

Et sitat fra en offentlig trykt beskrivelse om Smålenene fra 1885 (A.N.Kiær) betegner det slik:

«Smaalenene har ... store, for agerbruk tjenelige, dyrkbare vidder med mere og mindre rig, men overhovedet ret frugtbar jord, heldigt klima med mildt og tilstrekkelig fugtigt veirlag, gunstige afsætningsforhold og gode kommunikasjoner. Det er i det hele faa egne i vort land, hvor saa mange betingelser for et lønnende jordbrug findes forenede, og amtets jordbrukende befolkning har ogsaa i ikke ringe grad forstaaet at gjøre disse betingelser fruktbringende.»

Markedet for å levere mere melk og matvarer til industribyene, bedre kommunikasjoner idet jernbanen kom gjennom fylket rundt 1880, samt gode konjunkturer resulterte altså i nye jordbruksetableringer og store endringer i herregårdslandskapet på slutten av 1800-tallet!

Anno 2016:

- **I dag** er jordbruk blitt mer krevende mht. økonomi, og hver bonde trenger større og større arealer for å kunne livnære seg kun som gårdbruker. En nabobonde til Herregården har nå kjøpt, og driver 3 gårdsbruk innenfor vårt undersøkelsesområde – Dvs. at en i fremtiden ikke lenger trenger alle driftsbygninger etc. - derfor vil antakelig *landskapet igjen transformeres*. Flere tun/bruk vil kanskje forsvinne og sammenhengende jordbruksareal vil erstatte det nåværende oppdelte landskapet. Fordi man ikke trenger tre låver og ditto andre hus når alt eies av en bruker –

Herregårdens «moderne anvendelse» er i tillegg til jordbruket er som innledningsvis sagt Museum og et sted for rekreasjon og kulturhistorisk formidling.

III. TURKARTET Natur- og kultursti – med i alt 18 poster i herregårdslandskapet gir i dag turgåerne interessante opplysninger og opplevelser av fornminner, gårdsdammene, Mølledammen, husmannsplasser og naturfenomen – Stien er delvis tilrettelagt for rullestoler og vogner)

I kulturlandskapet er det i dag anlagt mange turveier og mange bruker disse til rekreasjon - ; *Natur- og kulturstien* har postbeskrivelser og byr på ulike opplevelser med rasteplasser, bålplasser og badestrand ved kilen. På vandringen oppleves fornminner og andre kulturminner. Bl. a gårdens gamle vanddamanlegg hvorfra det gikk vannrør i hvert fall siden 1805 (røret er datert) og inn til fjøset på tunet.

III. - Elingaard - Slik ser Elingaard herregård ut i dag!

Elingaard Herregård er i dag et besøkssted for opplevelser og rekreasjon. - og et gårdsbruk som inngår i en stordrift. Bonden som forpakter dagens Elingaard, som bare utgjør knappe 300 dekar dyrket mark, forpakter over 3000 mål rundt i bygda – så stort bør et gårdsbruk være om en i dag ikke skal drive attåtninger, men kun være bonde ...

Dette, tror jeg vil medføre at jordbrukslandskapet igjen står foran en ny transformasjon – om 30 år vil flere av disse låvene og kanskje også tuna være borte, og gårdene er slått sammen til *ett* større gårdsbruk....

XXXXXXXXXXXXXXXXXX

Fra herregård til
bondesamfunn –

transformasjon av et
herregårdslandskap

1700-t.

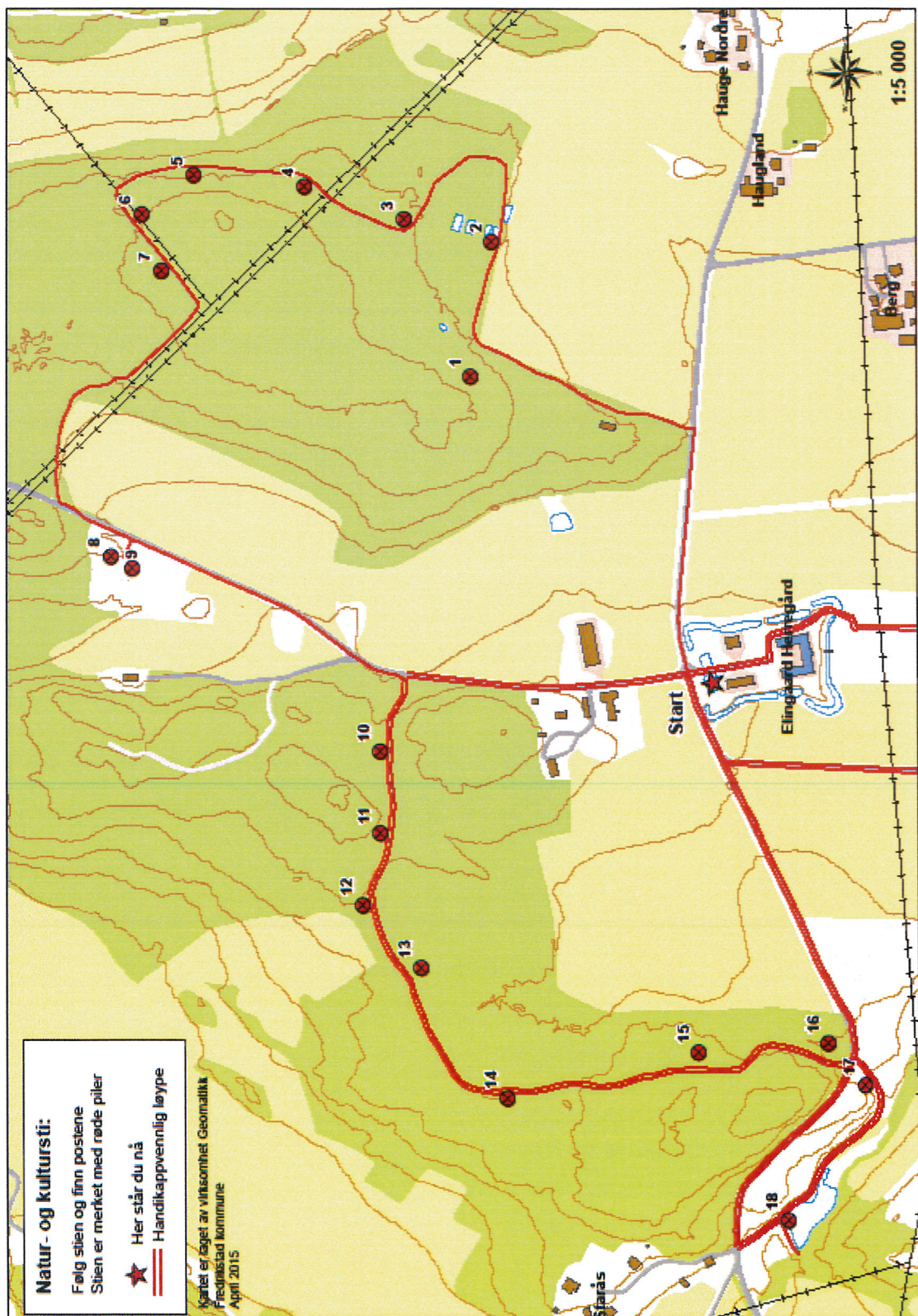
Kart 1804:

1855:

2010:

Natur- og kultursti:
Følg stien og finn postene
Stien er merket med røde piler

★ Her står du nå

== Handikappvennlig løype

Kartet er laget av viltsonnet Geomatikk
Friedstad kommune
April 2015

Elingaard Herregård anno 2015:

